

ПРОБЛЕМА МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИХ ГАРАНТІЙ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ ЯК БЕЗ'ЯДЕРНОЇ ДЕРЖАВИ: ВІД БУДАПЕШТУ-1994 ДО РАМШТАЙНУ-2022

THE PROBLEM OF INTERNATIONAL LEGAL SECURITY GUARANTEES FOR UKRAINE AS A NUCLEAR-FREE STATE: FROM BUDAPEST-1994 TO RAMSTEIN-2022

Белкін Л.М., к.т.н., старший науковий співробітник, адвокат

Юринець Ю.Л., д.ю.н., професор,
професор кафедри конституційного і адміністративного права
Національний авіаційний університет

Сопілко І.М., д.ю.н., професор,
декан юридичного факультету
Національний авіаційний університет

Белкін М.Л., к.ю.н., адвокат

Розглядаються особливості впливу Будапештського Меморандуму від 05.12.1994 року на перебіг українсько-російської війни у 2014-2015 роках і в умовах широкомасштабного вторгнення Російської Федерації (РФ) в Україну 24.02.2022 року. Доводиться, що Будапештський Меморандум є юридично зобов'язуючим документом, за яким Україна обміняла належні їй ядерні боєприпаси та засоби доставки на гарантії безпеки як без'ядерної держави. Досвід агресивної політики РФ, спрямованої в широкому контексті на підрив світової безпеки, свідчить про те, що термінове застосування заходів протидії такій політиці не може підмінитися грою словами. Зазначається, що відмова України від ядерної зброї здійснювалася під безпрецедентним тиском з боку США та РФ. І якщо позиція першої була зрозумілою, оскільки ядерні заряди були направлені на США, то РФ використовувала «ядерний фактор» для компрометації України на міжнародній арені. Вказано, що приєднання України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї не означає автоматичної відмови від засобів доставки. Наголошено, що добровільна відмова від ракет та стратегічної авіації поставила Україну у вкрай невідне становище у війні проти РФ, оскільки призвела до диспропорції в спроможностях щодо різниці в граничній досяжності засобів ураження. Це є результатом одностороннього роззброєння України. Передача Україні зброї по програмі «Рамштайн» слід розглядати як форму реалізації гарантій Україні за Будапештським Меморандумом. При усій вдячності партнерам за підтримку, це не є, тим не менш, «милістю» від найбільших демократичних держав, а є відзнакою того внеску, який Україна зробила у ствердження миру і безпеки у світі, відмовившись від володіння третім у світі ядерним потенціалом. Натомість при такій відмові Україна не отримала належної компенсації від бенефіціарів цього процесу.

Ключові слова: Будапештський Меморандум, ядерна зброя, ракети, гранична досяжність засобів ураження, програма «Рамштайн»

The article considered the peculiarities of the impact of the Budapest Memorandum of December 5, 1994 on the course of the Ukrainian-Russian war in 2014-2015 and in the context of the large-scale invasion of the Russian Federation (RF) into Ukraine February 24, 2022. It is proven that the Budapest Memorandum is a legally binding document according to which Ukraine exchanged its nuclear munitions and means of delivery for security guarantees as a nuclear-free state. The experience of the aggressive policy of the RF, aimed in a broad context at undermining world security, shows that the urgent application of countermeasures to such a policy cannot be replaced by a game of words. It is noted that Ukraine's renunciation of nuclear weapons was carried out under unprecedented pressure from the United States and the Russian Federation. And if the position of the former was clear, since nuclear charges were directed at the USA, then the Russian Federation used the «nuclear factor» to compromise Ukraine on the international stage. It is indicated that the accession of Ukraine to the Treaty on the Non-Proliferation of Nuclear Weapons does not mean an automatic rejection of the means of delivery. It was emphasized that the voluntary rejection of missiles and strategic aviation put Ukraine in an extremely disadvantageous position in the war against the RF, as it led to a disproportion in capabilities with respect to the difference in the ultimate reach of the means of destruction. This is the result of unilateral disarmament of Ukraine. The transfer of weapons to Ukraine under the Ramstein program should be considered as a form of implementation of guarantees to Ukraine under the Budapest Memorandum. Despite all the gratitude to the partners for their support, this is not, nevertheless, a «mercy» from the largest democratic states, but is a recognition of the contribution that Ukraine made to the affirmation of peace and security in the world by giving up possession of the world's third nuclear potential. Instead, with such a refusal, Ukraine did not receive adequate compensation from the beneficiaries of this process.

Key words: Budapest Memorandum, nuclear weapons, missiles, maximum range of weapons, Ramstein program

Актуальність проблеми. В умовах широкомасштабної агресії Російської Федерації (РФ) проти України наша країна змушена звертатися за допомогою до міжнародного співтовариства. При цьому багато хто за межами України, насамперед під впливом масованої російської пропаганди, сприймає ці звернення як «настирливість», вважає, що Україні ніхто нічого не зобов'язаний, і вона може тільки «просити». Раптом з'ясувалося, що в світовій політиці вистачає, за визначенням экс-депутата А. Сенченка, «мерзенних циніків»¹, готових явно чи неявно підтримувати російську агресію і принести інтереси України у жертву РФ. Разом з тим не слід забувати, що свого часу Україна отримала авторитетні міжнародно-правові гарантії своєї безпеки в обмін на відмову від значної частини оборонного потенціалу (так званий Будапештський Меморандум). Тому підтримка України в захисті її територіальної

цілісності – не милість «гарантів», а їх міжнародно-правовий обов'язок. Разом із тим, наприклад, американський конгресмен-демократ від Іллінойсу Майкл Брюс Квіглі визнав: «Я думаю, що ми підвели Україну Будапештським меморандумом. НАТО виграла від цих угод з безпеки. Я думаю, що ми не сприйняли це досить серйозно... Я вважаю, що ми поставили на кон своє добре ім'я, а потім почали грати словами – що вони означали...»². Тому в умовах агресії РФ проти України тема наявності/відсутності та обсягу зобов'язань «гарантів» перед Україною є актуальною.

Аналіз наукових джерел і публікацій. В інформаційному середовищі опублікована певна кількість наукових і публіцистичних робіт з проблематики сутності Будапештського Меморандуму. Огляд цих робіт виконаний співавторами у статті [1, с. 232-233, 241-242]. Переважна

¹ <https://news.obozrevatel.com/politics/vosem-dnej-vosmiletnej-vojnyi-chto-dalshe.htm>

² <https://www.golosameriki.com/a/congressman-quigley/6635378.html>

більшість авторів погоджуються із думкою, що в тодішніх умовах становлення України як незалежної держави і формування її політичного і військового «обличчя» відмова від ядерної зброї була неминучою, оскільки, по-перше, система управління цієї зброєю була замкнена на Москву, по-друге, її обслуговування обходилося дуже дорого, по-третє, відмова України від ядерної зброї здійснювалася під безпрецедентним тиском з боку США та РФ, однак Україна не змогла належним чином скористатися володінням цим потенціалом – як політично, та і економічно [2, с. 156; 3, с. 335; 4; 5 та ін.]. Так, на думку тодішнього міністра ядерної безпеки Ю. Костенка, «ми все те³ – кажу без дипломатії – по-дурному віддали, не використавши всі ті колосальні можливості, які були у нас в руках» [5]. Не знаходить достатньої оцінки той факт, що одночасно із ядерним роззброєнням Україні було нав'язано ракетне роззброєння [6], і тепер, як зазначив Секретар РНБО України (2014-2019) О.В. Турчинов, Путін погрожує завдати ядерного удару по Україні, зокрема, ракетами, які були вивезені з України після підписання Будапештського Меморандуму 1994 року⁴. Питання гарантій, наданих Будапештським Меморандумом, гостро постали перед очікуваним широкомасштабним вторгненням РФ у лютому 2022 року, коли хмари нападів густішали. 18.02.2022 року Президент України В.О. Зеленський публічно пригрозив відмовою від Будапештського Меморандуму, якщо гарантії, надані Меморандумом Україні, не будуть актуалізовані [7].

Мета роботи – проаналізувати юридичний і безпековий потенціал Будапештського Меморандуму в умовах широкомасштабного збройного вторгнення РФ в Україну. Окремі питання цієї теми розроблялися співавторами [1, 6, 8, 9].

Результати досліджень. Будапештський Меморандум посилається на три однакові політичні угоди, підписані на конференції ОБСЄ в Будапешті, Угорщина, 05.12.1994 року щодо забезпечення гарантій безпеки підписантів – Білорусі, Казахстану та України – у зв'язку із їх приєднанням до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (ДНЯЗ). Спочатку Меморандум був підписаний трьома ядерними державами: Російською Федерацією, Великобританією та США. Китай та Франція давали дещо слабші індивідуальні запевнення в окремих документах. Менш помітна участь Китаю та Франції у скасуванні ядерного арсеналу України призвела до того, що «сьогодні⁵ мало хто пам'ятає про заяви Парижа та Пекіна, передані Києву двадцять років тому, одночасно з Будапештським Меморандумом» [10].

Меморандум включав гарантії безпеки проти погроз або застосування сили проти територіальної цілісності або політичної незалежності України, Білорусі та Казахстану. Як результат, між 1994 і 1996 роками Білорусь, Казахстан та Україна відмовились від своєї ядерної зброї та засобів доставки.

Після анексії Криму Росією у 2014 році США, Канада, Великобританія разом з іншими країнами заявили, що участь Росії є порушенням її зобов'язань перед Україною за Будапештським Меморандумом та порушенням українського суверенітету та територіальної цілісності⁶.

У той же час Китай, хоча і був одним із учасників угоди 1994 року про скасування ядерного арсеналу України, зараз⁷ постійно уникає формулювати будь-яку однозначну позицію щодо агресивної поведінки Росії, озвучуючи лише загальні заяви про недоторканність державних кордонів інших країн. Китай був єдиним постійним чле-

ном Ради безпеки ООН, який утримався від голосування з приводу резолюції щодо територіальної цілісності України на засіданні Генасамблеї ООН 27.03.2014 року, коли 100 країн засудили анексію Криму [10]. Більше того, Китай розширював економічні відносини з Росією, компенсуючи згортання співробітництва РФ із Заходом внаслідок санкцій [10].

Згідно з позицією України⁸, дії Росії в Криму та на Донбасі суперечать Будапештському Меморандуму. 03.01.2014 Постійний представник України при ООН Ю. Сергєєв зазначив, що Рада Федерації РФ одноголосно схвалила «застосування військової сили проти України» у відповідь на звернення президента Росії Володимира Путіна і заявив у зв'язку з цим, що РФ «грубо порушує основні положення Статуту ООН, який зобов'язує всі держави-члени, зокрема, утримуватися від загрози чи застосування сили проти територіальної недоторканності або політичної незалежності будь-якої держави, називаючи це безбачливим викликом самому принципу Договору про нерозповсюдження ядерної зброї».

05.12.2015 р. тодішній секретар РНБО О. Турчинов заявив, що роззброєння країни було «безглуздом»⁹, а також дорікнув Заходу у недотриманні Будапештського Меморандуму, посилаючись на відмову західних країн постачати в Україну летальну зброю¹⁰. Однак ще в травні 2014 року посол США Дж. Паятт¹¹ заявив у Києві, що США виконали свої зобов'язання: «Будапештський Меморандум не був угодою про гарантії безпеки. Це була домовленість про повагу суверенітету та територіальної цілісності України».

За словами професора міжнародних відносин Стівена Макфарлейна, «Меморандум дає підписантам обґрунтування, якщо вони вживають заходів, але це нікого не змушує діяти в Україні»¹². У США ні адміністрація Джорджа Буша, ні адміністрація Клінтона не були готові взяти на себе військові зобов'язання перед Україною, оскільки не були впевнені, що Сенат США ратифікує таку угоду. Ось чому Будапештський Меморандум містив більш обмежувальні умови на випадок ситуації, що порушує питання цих зобов'язань.

Тодішній¹³ президент України Петро Порошенко вважає, що у випадку Криму Будапештський Меморандум не поважали ні росіяни, ні Захід¹⁴.

У той же час 03.04.2014 р. Президент Росії Володимир Путін відповів на питання про порушення Будапештського меморандуму, описуючи сучасну українську ситуацію як революцію¹⁵: «виникає нова держава, але з цією державою і стосовно цієї держави ми не підписали жодних обов'язкових документів». Росія заявила, що ніколи не була зобов'язана «змусити будь-яку частину цивільного населення України залишатися в Україні проти його волі». Росія припустила, що США порушили Будапештський Меморандум, і описала Євромайдан як ініційований США переворот.

Згідно з позицією Росії, загальним елементом Будапештського Меморандуму та поняттям «негативні гарантії» в його класичному розумінні є лише зобов'язання

⁸ https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%91%D1%83%D0%B4%D0%B0%D0%BF%D0%B5%D1%88%D1%82%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D0%BC%D0%B5%D0%BC%D0%BE%D1%80%D0%B0%D0%BD%D0%B4%D1%83%D0%BC#cite_note-23

⁹ <https://www.rosbalt.ru/ukraine/2015/12/05/1468462.html>

¹⁰ https://lb.ua/news/2015/12/05/322725_turchinov_upreknul_zapad.html

¹¹ <https://www.dw.com/en/ukraines-forgotten-security-guarantee-the-budapest-memorandum/a-18111097>

¹² https://web.archive.org/web/20171019080737if_/http://www.france24.com/en/20140303-ukraine-us-uk-diplomacy-russia-budapest-memorandum

¹³ Публікація 2014 року

¹⁴ <https://www.dw.com/en/ukraines-forgotten-security-guarantee-the-budapest-memorandum/a-18111097>

¹⁵ https://en.wikipedia.org/wiki/Budapest_Memorandum_on_Security_Assurances

³ Озброєння.

⁴ <https://gordonua.com/blogs/turchynov/obespechit-oruzhiem-300-tys-rezervistov-rossiya-nesposobna-nadeyus-kitay-ne-otkroet-putinu-krovavuy-lend-liz-1627645.html>

⁵ Публікація 2015 року

⁶ In the same place

⁷ Публікація 2015 року

не застосовувати або не погрожувати застосовувати ядерну зброю проти неядерних держав, і це зобов'язання Росії перед Україною «жодним чином не порушувався». Разом із тим, постійні загрози, які лунають під час війни 2022 року з боку РФ, застосувати ядерну зброю проти України ставлять на межу нехтування і цими гарантіями Будапештського Меморандуму.

Німецький політолог А. Умланд вказує, що китайський уряд, а також деякі провідні французькі політики (як зазначалося вище, Китай та Франція¹⁶ теж приєднувалися до гарантій по Будапештському меморандуму), своєю неоднозначною оцінкою дій Росії по суті допомагають Кремлю підтримувати режим нерозповсюдження зброї масової зброї [10].

Таким чином, на момент широкомасштабного вторгнення РФ в Україну відносно ідеологічних наративів щодо Будапештського Меморандуму склалися три напрями: проросійський – за Будапештським Меморандумом ніхто Україні нічого не винен; прозахідний – якщо ми «захочемо» допомагати Україні в укріпленні її безпеки, то це буде законним у межах Будапештського Меморандуму, але ми «не хочемо»; проукраїнський – Будапештський Меморандум надає Україні гарантії, які є чинними і повинні виконуватися аж до повного відновлення територіальної цілісності України [1, с. 241]. Однак якщо вважати, що Меморандум фактично не представляє гарантії безпеки, згадані у п. 6 Закону України «Про приєднання України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї від 01.07.1968 року», то згідно з цим пунктом цей закон не вступив у силу для України. Отже, Президент України В.О. Зеленський був юридично абсолютно правий, коли публічно пригрозив відмовою від Будапештського Меморандуму, якщо гарантії, надані Меморандумом Україні, не будуть актуалізовані [7].

Натомість зазначена постановка питання мала і більш широкий вимір: відсутність дієвих гарантій безпеки для без'ядерних держав ставило під загрозу саме існування договірної системи щодо нерозповсюдження ядерної зброї [10; 11, с. 164; 12, с. 12]. Очевидний провал, здавалося б, надійних міжнародних гарантій територіальної цілісності в обмін на добровільну відмову від ядерної зброї є серйозним дестабілізуючим фактором ерозії міжнародно-правових систем нерозповсюдження зброї масового знищення. Головним фактором, що спричиняє тенденції дестабілізації, є формування стійкої недовіри до міжнародних гарантій, які, зіштовхуючись на практиці зі зухвалою агресією та відвертим ігноруванням міжнародних норм і принципів, демонструють неефективність та безпорадність [12, с. 12].

Таким чином, питання виконання/невиконання Будапештського меморандуму є предметом гострої інформаційної війни. Після широкомасштабного вторгнення РФ в Україну 24.02.2022 року вказані теоретичні інформаційні суперечки перетворилися на жакливу практику.

Особливістю Будапештського Меморандуму полягає у тому, що ядерні Держави – США, Великобританія, РФ, вітаючи приєднання України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї як держави, що не володіє ядерною зброєю, беручи до уваги зобов'язання України ліквідувати всю ядерну зброю, що знаходиться на її території, у визначений період часу, – надали конкретно Україні гарантії дотримання по відношенню до неї принципів Заключного акта НБСЄ стосовно поваги до її незалежності, суверенітету та існуючих кордонів (п. 1 Меморандуму).

Тут, між іншим, слід зазначити, що посилення в Будапештському Меморандумі на Акт НБСЄ¹⁷ означає, серед іншого, що положення цього акту поширюються і безпосередньо на Україну, хоча остання безпосередньо не підписувала цей Акт. Зокрема, в контексті територіальної

цілісності Держави-учасники зобов'язалися поважати територіальну цілісність кожної з Держав-учасниць. Відповідно до цього вони будуть утримуватися від будь-яких дій проти територіальної цілісності, політичної незалежності або єдності будь-якої держави-учасника і, зокрема, від будь-яких дій, що представляють собою застосування сили або загрозу силою. Держави-учасники будуть рівним чином утримуватися від того, щоб перетворювати територію одна одної в об'єкт військової окупації або інших прямих або непрямих заходів застосування сили в порушення міжнародного права або в об'єкт придбання за допомогою таких заходів або загрози їх здійснення. **Ніяка окупація або придбання такого роду не буде признаватися законною.** Тобто, юридична анексія Російською Федерацією чотирьох областей України і Криму є прямим порушенням гарантій Будапештського Меморандуму.

Таким чином, з юридичної точки зору очевидно, що визнання і підтримка територіальної цілісності держав іншими державами не є ніякою заслугою таких держав, а є їх юридичним обов'язком відповідно до принципів міжнародного права. Аналогічно «ніякі міркування не можуть використовуватися для того, щоб обґрунтувати звернення до загрози силою або до її застосування», тобто фантазії із «захисту» російськомовного населення (якому, до того ж, нічого не загрожує), підтримки або захисту «референдуму» (тим більше незаконного) не можуть бути виправданням будь-якого порушення суверенітету і територіальної цілісності держав, зокрема, України, що б про це не говорила **російська пропаганда**. Визнання і підтримка цих принципів з боку США, як і інших Держав-членів, не є милістю або заслугою, а є їх прямим обов'язком.

У Будапештському Меморандумі ці обов'язки прямо закріплені у вигляді гарантій конкретно для України. Зокрема, в Меморандумі окремо зазначається, що ніяка зброя цих країн¹⁸ ніколи не буде використовуватися проти України (п. 2 Меморандуму). Останній пункт явно порушила РФ, а гарантійні зобов'язання під час гібридної війни 2014-2015 рр. фактично не виконали інші гаранті – США і Великобританія. Тобто, підтримувати Україну і відновлювати її територіальну цілісність не є доброю волею цих країн, а є їх зобов'язаннями перед Україною. Крім того, в Меморандумі ядерні держави – США, Великобританія, РФ – підтверджують Україні їх зобов'язання згідно з принципами Заключного Акта НБСЄ утримуватися від економічного тиску, спрямованого на те, щоб підкорити своїм власним інтересам здійснення Україною прав, притаманних її суверенітету, і таким чином отримати будь-які переваги.

Як відзначають фахівці в галузі міжнародного права, зазначений Меморандум є юридичним актом: вступив в силу з моменту підписання відповідно тексту цього документа; сам текст згаданого документа 1994 не передбачає ратифікацію; процедура ратифікації міжнародних угод була встановлена у РФ в 1995 році, тобто пізніше укладення меморандуму [13]. Відсутність потреби ратифікації Будапештського Меморандуму для визнання його чинним підтверджують і інші спеціалісти-міжнародники [11, 14].

Разом з тим на практиці, на жаль, з'ясувалося, що ніхто цей Меморандум виконувати не збирався. Як зазначає український професор-міжнародник, доктор юридичних наук О.О. Мережко, про Будапештський Меморандум «настільки міцно забули, що це викликає подив. Таке враження, що цього Меморандуму взагалі не було... Суть в тому, що по цьому Меморандуму держави-гаранти (постійні члени Радбезу ООН, вони ж ядерні країни) дали тверді зобов'язання забезпечити Україні її безпеку, суверенітет і територіальну цілісність. Не важливо навіть,

¹⁶ Публікація 2015 року

¹⁷ http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_055

¹⁸ Що підписали Меморандум

яка природа цього Меморандуму – міжнародний договір або політична угода. Важливо інше – держави-гаранти зобов'язані досягти конкретний результат щодо України – забезпечити якомога швидше її територіальну цілісність і безпеку. Порушення Росією Меморандуму означає серйозний міжнародний злочин не тільки проти України, а й проти всіх держав-гарантів і проти міжнародного співтовариства в цілому»¹⁹.

Разом з тим, дуже важливо відзначити, що з Будапештським Меморандумом пов'язано приєднання України не тільки до ДНЯЗ, але і до Договору між СРСР і США про скорочення і обмеження стратегічних наступальних озброєнь (СНО). Так, на даний момент незаслужено забуто, що 23.05.1992 Білорусь, Казахстан, РФ, Україна і США підписали Протокол до Договору між СРСР і США про скорочення і обмеження стратегічних наступальних озброєнь (Лісабонський протокол)²⁰. За цим протоколом Білорусь, Казахстан, РФ, Україна як правонаступники СРСР погодилися з рівним і послідовним застосуванням передбачених в Договорі положень про контроль на всій території Білорусі, Казахстану, РФ і України і з розподілом витрат. «Рівне і послідовне» застосування зазначених норм не означало на той момент будь-яких переваг для інших сторін Протоколу, наприклад РФ.

Варто при цьому зазначити, що приєднання до ДНЯЗ не означає автоматичної необхідності позбавлятися засобів доставки ядерних боєзарядів – адже вони є засобами подвійного призначення. Дійсно, в преамбулі ДНЯЗ передбачається як прагнення учасників ДНЯЗ виключення ядерної зброї та засобів її доставки з національних арсеналів відповідно до договору про *засальне і повне роззброєння* під суворим і ефективним міжнародним контролем, однак в статті II ДНЯЗ передбачається, що кожна з держав-учасниць цього Договору, що не володіє ядерною зброєю, зобов'язується не приймати передачі від кого б то не було ядерної зброї чи інших ядерних вибухових пристроїв, а також контролю над такою зброєю або вибуховими пристроями ні безпосередньо, ні посередньо; не виробляти та не придбавати у будь-який інший спосіб ядерну зброю або інші ядерні вибухові пристрої, рівно як і не добиватися та не приймати будь-якої допомоги у виробництві ядерної зброї чи інших ядерних вибухових пристроїв.

Отже, заборона на засоби доставки у цьому формулюванні відсутня, *«загальне і повне роззброєння»* залишається недосяжною метою, а поки що Україна не має ефективних засобів протидії терористичним обстрілам з боку РФ і благає «гарантів» закрити небо або надати ефективні засоби ПРО²¹. Тут, до речі, слід нагадати, що на момент досягнення незалежності Україна мала у своїй власності 176 міжконтинентальних балістичних ракет: 130 рідкопаливних СС-19 та 46 твердопаливних СС-24, а також стратегічні бомбардувальники Ту-95МС та Ту-160 (від 30 до 43), за наявності яких, навіть при відсутності у України ядерної зброї, РФ не посміла б обстрілювати українську територію, руйнувати інфраструктуру і вбивати громадян. Фактично ж ці активи були або передані Росії, або знищені.

З цього приводу тодішній (27.05.2016) Народний депутат України, командир полку Національної гвардії України «Азов» А. Білецький нагадує: «США ... забувають, як їх військові аташе і дипломати стояли і плескали, коли в Полтаві розпилювали стратегічні бомбардувальники ТУ-122М... Ці люди позбавили нас жахливого оборонного потенціалу і не мають права виступати проти повернення

Україні ядерної зброї»²². А зараз²³, обурюється депутат, Україна змушена займатися жалюгідним жебрацтвом декількох тисяч «джавелінів»²⁴.

Ця теза цілком зрозуміла: зберегла б Україна вказаний потенціал, ніяка Росія не наважилася б атакувати Україну, а якщо б наважалася – отримала б гідну відсіч негайно. Тут слід, на жаль, погодитися з автором публікації [15], який стверджує, що Будапештський Меморандум «створював хибне почуття захищеності».

Як наголошують керівники Збройних Сил України (ЗСУ) В. Залужний та М. Забродський, «головною особливостю військового протистояння з ЗС РФ є навіть не суттєва відмінність в чисельності сил і засобів сторін на користь росіян, і навіть не значні просторові показники стратегічної операції проти України. Визначальною є вирішальна диспропорція в *спроможностях*. Найбільш показовим її втіленням є різниця в граничній досяжності засобів ураження. Якщо для ЗС РФ вона становить до 2000 км з урахуванням дальності польоту крилатих ракет повітряного базування, то для ЗС України вона фактично обмежена 100 км дальністю польоту ракет і глибини розташування стартових позицій застарілих ОТРК» [16]. І це усе «завдяки» ракетному та авіаційному роззброєнню України 90-х рр. ХХ ст.

Як зазначено вище, відмова України від ядерної зброї здійснювалася під безпрецедентним тиском з боку США та РФ. Зокрема, Л.М. Кравчук вважає, що саме США були найбільше зацікавлені в ліквідації ядерної зброї, що знаходилася в Україні, оскільки вона було направлена на США²⁵. Р. Хотин вважає [5], що перший візит у незалежну Україну президента США Біла Клінтона під час турне Росією та Білоруссю в січні 1994 року став показовою демонстрацією тиску і загрози повної міжнародної ізоляції України внаслідок її обережного розставання із ядерною зброєю. Літак президента США приземлився в Києві в січні 1994 року, але Клінтон навіть не залишив територію аеропорту, не завітавши з повноцінним візитом до самого Києва тієї зими. На летовище для переговорів довелося їхати українському президенту Леонідові Кравчуку. В таких умовах продовжувати чіплятися за ядерну зброю в Києва не було ані можливості, ані реального сенсу. Вибір був простий: або увійти в клуб нових держав і за підтримки заходу будувати демократію, або замкнутися із ядерними ракетами, які навіть не здатні контролювати, і перетворитися на ізольовану від світу країну.

Джерело ілюстрації – [5]

¹⁹ Цитується за роботою [8].

²⁰ http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/998_070

²¹ <https://www.radiosvoboda.org/a/obstrilyi-ukrayiny-voyennyi-zlochyn-risyi/32075875.html>

²² <http://www.ostro.org/general/politics/articles/500412/>

²³ Публікація 27.05.2016

²⁴ Американські протитанкові комплекси

²⁵ <http://ukraina.ru/opinions/20141205/1011392136.html>

Слід при цьому зазначити, що якщо позиція США була більш-менш зрозумілою, оскільки ядерні заряди тільки фізично знаходилися в Україні, але функціонально контролювалися РФ і були направлені саме на США, то РФ відкрито використовувала «ядерний фактор» для того, щоб поставити під сумнів законність існування України як учасника міжнародних відносин, для компрометації України на міжнародній арені [1, с. 333; 2; с. 108]. Роззброєння України було для РФ не тільки і не стільки фактором безпеки, скільки чинником створення переваг над Україною в політичній, економічній, військовій площині. Роззброєння України дозволяло РФ безперешкодно вивезти на свою територію найцінніші ядерні компоненти вартістю в десятки мільярдів доларів, знищити елітну частину українського ВПК, позбутися конкурента на світовому ринку озброєнь, зруйнувати обороноздатність України та зробити її енергетично залежною виключно від РФ. Політичний розрахунок полягав у тому, що без'ядерна Україна стане нецікавою світові, а отже, буде визнана російською сферою впливу [17; с. 108].

23.08.2022 року Міністр закордонних справ України Дмитро Кулеба визнав²⁶, що Україна вимушено віддала ядерну зброю під натиском тандему США та Росії. За його словами, протистояти такому тандему у той час було вкрай важко. За словами міністра, тема неефективності Будапештського меморандуму дуже болісна для партнерів.

Слід зазначити, що при прийнятті Закону України «Про приєднання України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї від 1 липня 1968 року» зроблене, зокрема, наступне застереження²⁷: «4. Загроза силою чи її використання проти територіальної цілісності та недоторканності кордонів чи політичної незалежності України з боку будь-якої ядерної держави, так само, як і застосування економічного тиску, спрямованого на те, щоб підкорити своїм власним інтересам здійснення Україною прав, притаманних її суверенітету, розглядатимуться Україною як виняткові обставини, що поставили під загрозу її найвищі інтереси».

Важливо відзначити, що на даний момент є всі підстави вважати, що мають місце дії ядерної держави – РФ, – які підпадають під визначення пункту 4. На такий випадок, відповідно до ст. 10 ДНЯЗ, кожен Учасник цього Договору в порядку здійснення свого державного суверенітету має право вийти з Договору, якщо він вирішить, що пов'язані зі змістом цього Договору виняткові обставини поставили під загрозу найвищі інтереси його країни.

Тому гарантії національної безпеки та територіальної цілісності України, надані Україні державами «ядерного клубу» на підставі Будапештського Меморандуму у системному зв'язку із Актом НБСЄ, є підставою не лише для відмови України від ядерного статусу, а й для відмови від нього. протипрактичного щита. Більше того, наявність таких гарантій при одночасній наявності вкрай агресивного і ворожого сусіда в особі РФ, надавала Україні певні підстави обмежувати видатки на оборону та не вступати у гонку озброєнь з РФ. Хоча порівняння економічних потенціалів країн заздалегідь не робило таку гонку успішною. І тому в умовах реальної агресії з очевидністю стало зрозуміло, що без практичної реалізації наданих гарантій Україна не може захистити себе і своїх громадян. Однак на момент російського збройного вторгнення, особливо на першому етапі (2014–2015 рр.) ці гарантії виявилися фікцією.

Так, американський журналіст А. Боненбергер каже, що Україні тричі довелось стикатися зі зрадою і легководухістю Заходу. «Один раз, якщо згадати, як після Першої світової війни Великобританія, Франція і Аме-

рика не захистили Україну від радянської Червоної армії. Двічі, якщо згадати, чим закінчилася Друга світова війна. Тричі, якщо врахувати Будапештський меморандум – а його потрібно врахувати. Його однозначно варто врахувати» [18].

Згаданий вище, экс-міністр Ю. Костенко зазначає, що Україна отримала компенсацію за ядерний потенціал приблизно 980 мільйонів доларів паливом для атомних станцій, а за передані Росії стратегічні ядерні бомбардувальники була списана частина українських газових боргів Росії. За даними Костенка, вартість лише збагачених урану та плутонію у ядерних боєголовках тягнула на десятки мільярдів доларів, але Росія на поступки не йшла: чим довше Україна тягнула з ядерними роззброєннями, тим більше проблем у неї з'являлось.

На думку ж Ю. Костенка, помилковим було рішення про передачу ядерних зарядів Росії, потрібно було, щоб ядерна зброя знищувалась на території України. Доцільно було б, аби ядерні матеріали зі зброї, що була в Україні, зокрема, високозбагачений уран і плутоній, перероблялися б на ядерне паливо для атомних станцій України. На мирний атом, а не на посилення агресії, як це робить Росія.

Також за оцінками Ю. Костенка, 4–6 млрд. доларів Україна витратила на утилізацію ядерної зброї і носіїв, а увесь держбюджет був тоді 10 мільярдів доларів. «То було не ядерне роззброєння, а ядерне розорення України», – каже Костенко [5].

Варто із сумом зазначити, що колективний Захід до останнього не мав твердих намірів захищати Україну в контексті гарантій Будапештського Меморандуму. Павло Вернівський, Радник Глави ФРУ з економічних питань, наголошує, що спецслужби та розвідки Заходу зараз розкривають карти – про плани Росії щодо України вони знали ще влітку. Тобто вони мали півроку, щоб цим планом завадити. Але замість того, щоб готуватися, Захід продовжував загравати з Путіним. Байден не тільки не зробив нічого, щоб зупинити будівництво Північного потоку-2, а й фактично дав зелене світло на закінчення його будівництва.

Захід не готувався сам і не надто поспішав готувати нас. Перші серйозні поставки зброї почалися лише за місяць до війни, коли Британія надала нам кілька тисяч ПТРК NLAW. Згодом прокинулися США і також вирішили надати нам зброю – спочатку Джейвеліни, а потім Стінгери.

Звісно, ці постачання посилити нашу армію для того, щоб відбити наземну атаку бронетехнікою. Але, на жаль, союзники не посилити наше ППО. Саме це слабе місце нашої оборони спричинило катастрофічні руйнування нашої інфраструктури в перші дні війни. А отриманих Стінгерів навіть не вистачило, щоб завадити десяткам російських гелікоптерів, які планували захопити аеропорт Гостомелю як плацдарм для наступу на Київ. Хоча американські розвідки знали про стратегічну важливість аеропорту для швидкої реалізації планів Росії щодо захоплення Києва» [19].

Посол США в Україні (2003–2006) Дж. Гербст заявив, що якщо США дали все, що потрібно Україні, ми побачили б кінець війни, можливо через півроку²⁸

Коли на початку 20-х років ХХІ ст. стало зрозуміло, що РФ не хоче домовлятися з Україною про подальше мирне співіснування, а має намір поглинути Україну на умовах Путіна, українське керівництво було вимушене знову серйозно повернутися до гарантій Будапештського Меморандуму. За ініціативою Президента України В. Зеленського було організовано опитування громадян щодо ставлення до ставлення до за діяння гарантій Меморандуму. Опитування було проведено 25.10.2020. Право України використовувати гарантії безпеки, визначені Будапештським

²⁶ <https://www.unian.ua/war/ukrajina-vimusheno-viddala-yadernu-zbroyu-pid-natiskom-tandemu-ssha-ta-rosiji-kuleba-novini-vtorgnennya-rosiji-v-ukrajinu-11951643.html>

²⁷ <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/248/94-%D0%B2%D1%80>

²⁸ <https://gordonua.com/publications/herbst-vojna-mozhet-dlitsja-5-10-let-nesli-by-ssha-dali-vse-chto-nuzhno-ukraine-my-uviteli-by-konets-voyny-mozhet-byt-cherez-polgoda-1625718.html>

5 ПИТАНЬ

ВІД ПРЕЗИДЕНТА УКРАЇНИ ВОЛОДИМИРА ЗЕЛЕНЬСЬКОГО

№		ТАК	НІ
1	Чи підтримуєте ви ідею довічного ув'язнення за корупцію в особливо великих розмірах?	82,97%	13,87%
2	Чи підтримуєте ви створення вільної економічної зони на території Донецької та Луганської областей?	46,70%	46,48%
3	Чи підтримуєте ви скорочення кількості народних депутатів до 300?	89,60%	7,12%
4	Чи підтримуєте ви легалізацію канабісу в медичних цілях – для зменшення болю у важких хворих?	64,88%	29,53%
5	Чи підтримуєте ви право України на використання безпекових гарантій, визначених Будапештським меморандумом для відновлення її державного суверенітету і територіальної цілісності?	74,21%	17,21%

Меморандумом, для відновлення державного суверенітету та територіальної цілісності підтримали 74,21 % українців. Про це свідчать дані опитування, засновані на обробці 74 % анкет всеукраїнського опитування «5 запитань президента», повідомляє Укрінформ. 17,21 % респондентів не підтримують це право²⁹.

Навіть незважаючи на консультативний характер цього опитування, його результат, зокрема, стосовно Будапештського Меморандуму, має велике моральне та політичне значення для визначення готовності керівництва України вимагати його виконання країнами-гарантами або готовності України виконати узгоджені наслідки його відмови. Не випадково опитування Президента в цій частині найбільше критикували ресурси, які не помічені у співчутті до України, зокрема, у публікації [15], де опитування, ініційоване Президентом, називали шантажем, а твердження про гарантії безпеки для України – міфом.

Слід наголосити, що після російського вторгнення 2014 року суспільна думка України стабільно стояла на боці відновлення ядерного статусу держави. Так, у роботі повідомляється, що за результатами проведеного Центром Разумкова опитування, оприлюдненими у жовтні 2014 року, 49,3 % громадян вважають, що наша країна має відновити статус ядерної держави, водночас проти виступають 27,7 % опитаних [11, с. 164-165].

За 5 днів до широкомасштабного вторгнення (19 лютого 2022 р.) РФ в Україну, про яке на Заході усі нібито знали і попереджали [19], Президент В. Зеленський під час виступу на Мюнхенській конференції з безпеки заявив, що ініціює переговори між учасниками Будапештського Меморандуму про надання гарантій безпеки Україні, і якщо переговори не відбудуться, Київ поставити під сумнів рішення про відмову від ядерної зброї. «За відмову від третього у світі ядерного потенціалу, – сказав він, – Україна отримала гарантії безпеки. Зараз цієї зброї у нас немає, безпеки теж немає. Також немає частини території нашої держави, яка, до речі, більша за площу, ніж Швейцарія, Нідерланди чи Бельгія, а головне, там немає мільйонів наших громадян – громадян України. Але є щось, є право! Право вимагати переходу від політики умиротворення

до гарантій безпеки та миру. З 2014 року Україна тричі намагалася скликати консультації держав-гарантів Будапештського меморандуму. Тричі безуспішно. Сьогодні Україна зробить це четверте. Я ініціюю консультації в рамках Будапештського меморандуму. Міністру закордонних справ доручено їх скликати, і якщо вони знову не відбудуться або, як наслідок, не буде гарантій безпеки нашої держави, Україна матиме право вважати, що Будапештський меморандум не працює, а всі пакетні рішення 1994 року були поставлені під сумнів» [7].

У відповідь того ж дня Україна отримала відсіч від посла Німеччини в Україні А.Фельдгузен, яка назвала Будапештський меморандум угодою, яка не накладає правових зобов'язань на країни, що його підписали³⁰.

І тільки після 24.02.2022 року, коли велика війна РФ проти України у центрі Європи стала моторошною реальністю, колективний Захід, перш за все гарантії по Будапештському Меморандуму (США, Великобританія, частково Франція), почали поступово, але реально нарощувати військову допомогу. 18.02.2022 року Держсекретар США Ентоні Блінкен на запитання про Будапештський Меморандум підкреслив, що США у 2021 році передали Києву рекордну кількість оборонної зброї – на близько 650 мільйонів доларів. Він повідомив про спільну волю країн G7, ЄС, НАТО стримати агресію РФ. Держсекретар також справедливо наголосив, що захист України – це не тільки про Україну, але й про збереження світового безпекового порядку, зокрема, непорушності кордонів³¹.

Як зазначив радник міністра оборони України О. Копитко, «у лютому-березні³² ми³³ були у складній ситуації. У всіх, хто володіє даними про співвідношення оборонних потенціалів України та Росії, було розуміння, що за всім героїзмом та стійкістю українського народу українська армія закінчиться. Просто технічно закінчиться. Втратить здатність вести організований опір регулярним силам супротивника. Це було питання 1,5-2 місяців конфлікту високої інтенсивності. Росіяни були чудово

³⁰ <https://www.pravda.com.ua/rus/news/2022/02/19/7324654/>

³¹ <https://www.state.gov/secretary-antony-j-blinken-and-german-foreign-minister-annalena-baerbock-at-the-munich-security-conference/>

³² 2022 року

³³ Україна

²⁹ https://www.ukrinform.ru/rubric-other_news/3124112-cto-dumaut-ukraincy-o-budapestskom-memorandume-opros-prezidenta.html

обізнані, які сили і засоби ми мали після знищення наших арсеналів у попередні роки» [20].

Тому і далі ігнорувати гарантії Будапештського Меморандуму було подібно смерті. У цьому сенсі є усі підстави вважати, що програма «Рамштайн» була юридичною відповіддю на виклики щодо Будапештського Меморандуму. У такий спосіб була знайдена можливість реалізації гарантії за Будапештським Меморандумом без прямого військового втручання гарантів (крім, зрозуміло, РФ) у військові дії. Був спростований нібито міф № 2 (за класифікацією [15]): «США та Великобританія дали Україні гарантії безпеки. Їхня справа – придумати, як їх втілити». Насправді така США та Великобританія «придумали». Як зазначає той же О. Копитко, «коли ми дякуємо США та персонально Ллойдю Остину за лідерство – це не ритуальні фрази. Ми зараз могли б обговорювати наші проблеми виключно в ООН і на різних рівнях НАТО. І отримувати задоволення у стурбованості та всіякій підтримці» [20].

Разом із тим, необхідно врахувати, що враховуючи внесок України у зміцнення загальної безпеки у 90-х роках ХХ ст., для України не повинно бути жодних обмежень щодо обсягів поставок і способу застосування цієї зброї у боротьбі з агресором, оскільки Україна заслуговує на цю зброю і на цю допомогу. Натомість слід наголосити, що постачання української армії танками, ракетами дальнього радіусу дії, літаками все ще залишається проблемним. Натомість, якщо б не знищення власної ракетної техніки чи літаків наприкінці 90-х рр. ХХ ст., Україна самостійно мала б таке озброєння. Або, як зазначено вище, РФ взагалі б не починала війну. Отже, поставки за програмою «Рамштайн» – це фактично відновлення того потенціалу, який Україна втратила 90-х рр. ХХ ст. при ракетно-ядерному озброєнні на загальне благо.

Зокрема, у середині серпня 2022 року ряд авторитетних американських експертів, військових і дипломатів закликали США рішучіше допомагати Україні зброєю, зазначаючи, що у війні РФ проти України настає вирішальний момент, і на кону зокрема – життєво важливі інтереси Сполучених Штатів. Ставки для нас³⁴, наших союзників та України дуже зрозумілі. Не треба дурити себе. Можна думати, що ми з кожним днем, коли відкладаємо надання Україні необхідної для перемоги зброї, уникаємо конфронтації з Кремлем. Але ми, навпаки, збільшуємо ймовірність того, що знову зіткнемося з цією небезпекою ще в менш вигідних умовах. Розумний та передбачливий підхід – зупинити агресивні наміри Путіна щодо України, і зробити це зараз, коли це справді може змінити ситуацію, підсумовують вони³⁵.

Те ж саме у повній мірі стосується і накладання сумнівних обмежень на використання отриманої зброї, особливо ракет.

Як зазначає той же О. Копитко, «американці чудово розуміють, що у нас у надлишку мотивів переорати, наприклад, Мозирський НПЗ чи базу в Клинцях, чи купу

іншої інфраструктури. Але ми пообіцяли це не робити. І ми тримаємо обіцянку» [20].

Однак такий стан справ суперечить засадам військової науки. Так, вважається, що глибина зони бойових дій, у межах якої здійснюється розгортання дивізій, корпусів, польових і груп армій, може досягати 250-300 кілометрів. У цих межах розташовуються їх засоби посилення і підтримки, підрозділи інженерних військ, військ зв'язку, охорони та оборони тилу, склади постачання тощо³⁶. І тоді виходить, що ЗСУ не може завдавати вогневих ударів по цих очевидних військових об'єктах і повинна чекати, поки переформовані та переозброєнні російські війська прийдуть в Україну вбивати українських солдат.

Крім того, вартість озброєння, яке надається Україні у межах програми «Рамштайн», відшкодовує ті втрати, які Україна понесла внаслідок одностороннього роззброєння.

Висновки. Будапештський Меморандум від 05.12.1994 р. є юридично зобов'язуючим документом, за яким Україна обміняла належні їй ядерні боеприпаси та засоби доставки на гарантії безпеки як без'ядерній державі. Відмовившись від ядерної зброї, Україна приєдналася до ДНЯЗ як держава, що не володіє ядерною зброєю. Однак якщо вважати, що Меморандум фактично не представляє гарантії безпеки, згадані у п. 6 Закону України «Про приєднання України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї від 01.07.1968 року», то згідно з цим пунктом цей закон не вступив у силу для України. Отже, Президент України В.О. Зеленський був юридично абсолютно правий, коли публічно пригрозив відмовою від Будапештського Меморандуму, якщо гарантії, надані Меморандумом Україні, не будуть актуалізовані.

Досвід агресивної політики РФ, спрямованої в широкому контексті на підірив світової безпеки, свідчить про те, що термінове застосування заходів протидії такій політиці не може піднятися грою словами.

Приєднання України до ДНЯЗ не означало автоматичної відмови від володіння засобами доставки боезарядів. Отже, Україна має право на відновлення ракетного потенціалу.

Добровільні відмова від ракет та стратегічної авіації поставила Україну у вкрай не вигідне становище у війні проти РФ, оскільки призвела до диспропорції в спроможностях щодо різниці в граничній досяжності засобів ураження. Це є результатом одностороннього роззброєння України.

Передача Україні зброї по програмі «Рамштайн» слід розглядати як форму реалізації гарантії Україні за Будапештським Меморандумом. При усій вдячності партнерам за підтримку, це не є, тим не менш, «милістю» від найбільших демократичних держав, а є відзнакою того внеску, який Україна зробила у ствердження миру і безпеки у світі, відмовившись від володіння третім у світі ядерним потенціалом. Натомість при такій відмові Україна не отримала належної компенсації від бенефіціарів цього процесу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Юринець Ю.Л., Белкін М.Л., Сопілко І.М., Белкін Л.М. Будапештський меморандум 1994 року як об'єкт інформаційної війни. *Альманах міжнародного права*. 2020. Випуск 24. С. 231-243.
2. Кравчук Л. Маємо те, що маємо: Спогади і роздуми. К. Століття, 2002. 392 с.
3. Зленко А.М. Дипломатия и политика. Украина в процессе динамических геополитических перемен. Харьков: Фолио, 2004. 559 с.
4. Василенко В. Щоб Україна стала суверенною державою, а її незалежний статус визнав увесь світ, було потрібно позбутись ядерної зброї. *Український тиждень*. 2014. 15. С. 6–10.
5. Хотин Р. Ядерна зброя: чому Україна відмовилась від неї і чи реально стати ядерною знову? *Радіо Свобода*. 22.02.2022. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/ukrayina-yaderna-zbroya-zelensky/31714820.html>
6. Белкин Л.М. Будапештский Меморандум «заманил» Украину не только в ДНЯО, но и в Договор СНВ. *Обозреватель*. 07.04.2017. URL: <https://www.obozrevatel.com/my/life/38107-budapeshtskij-memorandum-zamanil-ukrainu-ne-tolko-v-dnyao-no-i-v-dogovor-snv.htm>
7. Вопрос ядерного оружия: Зеленский пригрозил отказом от Будапештского меморандума. *Украинская правда*. 19.02.2022. <https://www.pravda.com.ua/rus/news/2022/02/19/7324636/>

³⁴ США

³⁵ <https://www.pravda.com.ua/rus/news/2022/08/17/7363737/>

³⁶ https://ru.wikipedia.org/wiki/Зона_боевых_действий#:~:text=Зона%20боевых%20действий%20—%20участок%20территории,авиации%20и%20средств%20противовоздушной%20обороны

8. Белкин Л.М. Международно-правовые гарантии безопасности Украины: история и реальность. *Юридические науки и образование*. Журнал № 50. Баку, 2017, 1 кв. С. 1-17.
9. Belkin L., Iurinet J., Golovko S., Golubeva V., Pyvovar Yu. Budapest Memorandum for Ukraine: historical-legal and political-legal aspect in the context of an unsuccessful experience of denuclearization. *Journal of Law and Political Sciences (JLPS)*. Vol. 20, issue 3-2019, p. 67-108.
10. Умланд А. Подрывают ли Китай и французские политики режим нераспространения ядерного оружия? Европейская правда. 08.10.2022. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/rus/experts/2015/10/8/7039138/>
11. Лоссовський І. Міжнародно-правовий статус Будапештського Меморандуму: договір, обов'язковий для виконання всіма його сторонами. У збірці: Володимир Іваненко. Будапештський формат: Статті, нотатки, матеріали. Вашингтон: Видавництво Україна Інк. 2019. 290 с. – С. 110-175.
12. Асірян С.Р., Ткач Д.К. Будапештський меморандум 1994 року: юридичний аналіз. *Міжнародний науковий журнал «Інтернаука»*. 2018. № 20 (3). С. 10-13.
13. Турчинов А. Будапештський меморандум, который должен был гарантировать Украине защиту, оказался просто бумагой. *Агентство UNN*. 29.08.2016. URL: <http://www.unn.com.ua/ru/news/1597764-budapeshtskiy-memorandum-yakiy-mav-bi-garantuvati-ukrayini-zakhist-viyavivysya-prosto-paperoom-o-turchinov>
14. Матвієнко В. Будапештський Меморандум і Мінський договоряк. Ліга.Блоги. 14.03.2018. URL: <https://blog.liga.net/user/vmatviyenko/article/29753>
15. Сидоренко С. Шантаж с ядерным оружием: что стоит за 3е-вопросом о Будапештском меморандуме. Европейская правда. 19.10.2020. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/rus/articles/2020/10/19/7115465/>
16. Залужний В., Забродський М. Перспективи забезпечення воєнної кампанії 2023 року: український погляд. УКРІНФОРМ. 07.09.2022. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3566162-ak-zabezpeciti-voennu-kampaniu-u-2023-roci-ukrainskij-poglad.html>
17. Прийдун С. Будапештський меморандум в контексті ядерного роззброєння України. Україна-Європа-Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини. 2016. Вип. 17. С. 106–114.
18. Боненбергер А. Насварити пальцем Україну. *Нове время*. 03.09.2016. URL: <http://nv.ua/ukr/opinion/bonenberger/pogroziti-paltsem-ukrajini-211024.html>
19. Верниевский П. Мир был готов отдать Украину России, или Почему Путин начал войну. Главред. 23.05.2022. URL: https://opinions.glavred.info/mir-byi-gotov-otdat-ukrainu-rossii-ili-pochemu-putin-nachal-voynu-10375302.html?utm_source=glavred&utm_medium=related_news&utm_campaign=related_news_in_post
20. Копытько А. Рамштайн превращается в механизм, который выращивает в Украине армию нового типа. Главред. 24.07.2022. URL: <https://opinions.glavred.info/most-v-herson-e-treshchit-vysokotochnye-snaryady-edut-v-ukrainu-sto-i-odna-prichina-dlya-isteriki-rossii-10394258.html>